

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
Навчально-науковий інститут «Українська інженерно-педагогічна академія»
Кафедра практичної психології

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

бакалавра

на тему

«Психологічні чинники впливу на формування агресивної поведінки у
підлітків»
(тема кваліфікаційної роботи)

Виконав/(ла): студент/(ка) 4 курсу,
групи ЗМП-Пс21
спеціальності : 053 Практична психологія
(код і найменування спеціальності)

_____ / Тамара МІНІНА
(підпис) (ім'я та прізвище)

Керівник _____ / Яніна МАЦЕГОРА
(підпис) (ім'я та прізвище)

Рецензент _____ / Юрій БРИТАН
(підпис) (ім'я та прізвище)

«До захисту допущено»

В.о. завідувача кафедри _____ / Наталія КУЧЕРЕНКО
(підпис) (ім'я та прізвище)

Секретар ЕК _____ / Маргарита МИХАЛЕНКО
(підпис) (ім'я та прізвище)

4. План роботи

№ з/п	Назви етапів роботи
1.	Робота з літературними джерелами, складання бібліографії з теми, написання теоретичної частини роботи.
2.	Підбір психодіагностичних методик та проведення дослідження.
3.	Математико-статистична обробка даних дослідження. Опис експериментальних даних дослідження.
4.	Оформлення висновків та рекомендацій.
5.	Підготовка та подання дипломної роботи до захисту (здача дипломної роботи керівникові на перевірку; виправлення зроблених зауважень; отримання відгуку та рецензії; підготовка виступу).

5. Дата видачі завдання “11” квітня 2025 року

Студент

_____

(підпис)

Т.С. Мініна

_____

(ініціали, прізвище)

Керівник роботи

_____

(підпис)

Я.В. Мацегора

_____

(ініціали, прізвище)

РЕФЕРАТ

Дипломна робота містить: 57 сторінок, 5 таблиць, 1 рисунок, 15 використаних літературних джерел.

Об'єкт дослідження: агресивна поведінка у підлітків.

Предмет дослідження: психологічні чинники, що зумовлюють та впливають на формування агресивної поведінки у підлітковому віці.

Мета дослідження: проаналізувати психологічні чинники, які сприяють виникненню агресивної поведінки у підлітків.

Завдання дослідження:

- Проаналізувати наукові підходи до визначення понять «агресія» та «агресивна поведінка» у психологічній літературі.
- Дослідити вікові особливості підліткового віку як передумову до виникнення агресивних проявів.
- Визначити основні психологічні чинники, що впливають на формування агресивної поведінки у підлітків.
- Провести емпіричне дослідження агресивної поведінки серед підлітків та виявити зв'язок між особистісними особливостями та рівнем агресивності.

Практична значущість дослідження: результати дослідження дозволять ідентифікувати ключові психологічні чинники, що впливають на агресивну поведінку підлітків, та стануть основою для розробки ефективних програм профілактики і корекції агресивних проявів у навчальних закладах і сім'ях.

Ключові слова: агресія, агресивна поведінка, динаміка, підлітки, психологічна стійкість, соціальні впливи, емоційна регуляція.

ABSTRACT

The thesis contains: 57 pages, 5 tables, 1 figure, and 15 references.

Object of the study: aggressive behavior in adolescents.

Subject of the study: psychological factors that determine and influence the formation of aggressive behavior during adolescence.

Aim of the study: to analyze the psychological factors contributing to the emergence of aggressive behavior in adolescents.

Research tasks:

- To analyze scientific approaches to defining the concepts of "aggression" and "aggressive behavior" in psychological literature.
- To investigate the age-specific characteristics of adolescence as a prerequisite for the emergence of aggressive manifestations.
- To identify the main psychological factors influencing the formation of aggressive behavior in adolescents.
- To conduct an empirical study of aggressive behavior among adolescents and reveal the relationship between personality traits and the level of aggressiveness.

Practical significance of the study: the results will allow identification of key psychological factors affecting aggressive behavior in adolescents and serve as a basis for developing effective prevention and correction programs for aggressive manifestations in educational institutions and families.

Keywords: aggression, aggressive behavior, dynamics, adolescents, psychological resilience, social influences, emotional regulation.

ЗМІСТ

ВСТУП	7
РОЗДІЛ 1	9
ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПРИРОДИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ	9
1.1. Поняття агресії та агресивної поведінки у психологічній науці.....	9
1.2. Вікові особливості підлітків як чинник схильності до агресивної поведінки	16
1.3. Психологічні чинники, що впливають на формування агресивної поведінки у підлітків.....	27
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1	39
РОЗДІЛ 2	41
ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ФОРМУВАННЯ ТА ПРОЯВУ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ.....	41
2.1. Методологічна побудова дослідження	41
2.2. Емпіричне дослідження особливостей формування агресивної поведінки у підлітковому віці	45
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2	53
ВИСНОВКИ.....	54
СПИСОК ВИКОРИСАНИХ ДЖЕРЕЛ	56

ВСТУП

Актуальність дослідження: сучасне суспільство перебуває в умовах глибоких соціальних трансформацій, економічної нестабільності, інформаційного перевантаження та зростання рівня стресових факторів у повсякденному житті. Особливо чутливо на ці зміни реагує підростаюче покоління, яке ще не має достатніх механізмів психологічного самозахисту та соціальної адаптації. У цьому контексті агресивна поведінка підлітків постає не лише як індивідуально-психологічна проблема, а як складне багатовимірне явище, що має глибокі особистісні, соціальні та культурні корені.

Підлітковий вік характеризується активним формуванням "Я-концепції", емоційною нестабільністю, підвищеною чутливістю до соціальної оцінки, що створює сприятливе підґрунтя для виникнення агресивних форм реагування. Зважаючи на інтенсивне зростання проявів агресії в освітньому середовищі — від вербального конфлікту до фізичного насильства — зростає необхідність глибшого розуміння психологічних чинників, які сприяють такій поведінці. Додаткової актуальності темі надає поширення цифрових технологій, соціальних мереж та онлайн-ігор, де агресія часто виступає як "норма" або модель для наслідування. У поєднанні з недосконалим родинним вихованням, слабкою профілактичною роботою у школах та відсутністю належної психологічної підтримки, це може формувати стійкі агресивні патерни поведінки, які зберігаються й у дорослому віці. Таким чином, вивчення психологічних чинників, що зумовлюють агресивну поведінку у підлітків, є не лише теоретично важливим, але й практично необхідним. Результати дослідження можуть стати підґрунтям для розробки ефективних програм профілактики, психокорекції та педагогічного супроводу підлітків із девіантною поведінкою, що є надзвичайно актуальним завданням сучасної психології та педагогіки.

Об'єкт дослідження: агресивна поведінка у підлітків.

Предмет дослідження: психологічні чинники, що зумовлюють та впливають на формування агресивної поведінки у підлітковому віці.

Мета дослідження: проаналізувати психологічні чинники, які сприяють виникненню агресивної поведінки у підлітків.

Завдання дослідження:

- Проаналізувати наукові підходи до визначення понять «агресія» та «агресивна поведінка» у психологічній літературі.
- Дослідити вікові особливості підліткового віку як передумову до виникнення агресивних проявів.
- Визначити основні психологічні чинники, що впливають на формування агресивної поведінки у підлітків.
- Провести емпіричне дослідження агресивної поведінки серед підлітків та виявити зв'язок між особистісними особливостями та рівнем агресивності.

Методи дослідження:

- Теоретичні: аналіз і узагальнення наукової літератури з проблеми агресивної поведінки у підлітків.
- Емпіричні: опитувальник Басса-Дарки, Фрайбурзький особистісний опитувальник.
- Статистичні: кореляційний аналіз за Пірсоном.

Гіпотеза дослідження: психологічні чинники, зокрема емоційна нестабільність, імпульсивність та особистісні риси, мають значущий вплив на формування агресивної поведінки у підлітків.

Практична значущість дослідження: результати дослідження дозволять ідентифікувати ключові психологічні чинники, що впливають на агресивну поведінку підлітків, та стануть основою для розробки ефективних програм профілактики і корекції агресивних проявів у навчальних закладах і сім'ях.

Характеристика вибірки дослідження: 29 підлітків обох статей.

Структура роботи: кваліфікаційна робота складається із вступу, 2 розділів, висновків, списку літератури з 15 використаних літературних джерел, 5 таблиць, 1 рисунок, робота складається із 57 сторінок машинописного тексту.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПРИРОДИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

1.1. Поняття агресії та агресивної поведінки у психологічній науці

Агресія є одним із найважливіших і найскладніших феноменів у психології, що має як біологічне, так і соціокультурне підґрунтя. Вивчення агресії актуальне не лише з наукової точки зору, але й через значний вплив цього явища на соціальне життя, особистісний розвиток і взаємовідносини між людьми. Особливо це стосується підліткового віку, коли формуються основні психологічні механізми регуляції поведінки, і зростає вразливість до зовнішніх і внутрішніх стресорів.

Агресивна поведінка у підлітків є складним багатогранним явищем, що включає в себе різні форми прояву – від вербальної ворожнечі до фізичних дій, що завдають шкоди іншим. У психологічній науці агресія розглядається не лише як негативне або деструктивне явище, але й як потенційний спосіб адаптації та вираження внутрішніх конфліктів. Зокрема, в підлітковому віці агресія може виступати як механізм захисту “Я”, засіб досягнення соціального статусу або реакція на зовнішні виклики. Вивчення агресії у підлітків є особливо актуальним у контексті сучасних соціальних змін, коли посилюються стресові фактори та змінюється характер міжособистісних відносин. Розуміння психологічної природи агресії дозволяє не лише більш точно діагностувати її прояви, а й розробляти ефективні профілактичні та корекційні заходи, спрямовані на формування адекватних моделей поведінки.

Агресія є одним із фундаментальних явищ людської природи, що протягом історії філософії і психології зазнавало різноманітних трактувань і тлумачень. Розуміння агресії як психологічного феномену формувалося поступово і відображало зміну світоглядних підходів до природи людини та її поведінки.

Історичний розвиток поняття агресії сягає античних часів. В античній філософії агресія розглядалась переважно у контексті етики, моралі та суспільного устрою. Платон у своїх працях акцентував увагу на боротьбі між різними частинами душі, де агресія асоціювалась з воїнською доблестю та необхідністю самозахисту, проте одночасно наголошував на важливості стриманості і гармонії. Арістотель розглядав агресію як природний прояв інстинкту самозбереження та захисту власності, при цьому вказуючи на необхідність контролю над нею через розум і моральні норми. Таким чином, в античності агресія не визнавалася однозначно негативним явищем, а була розглянута як важливий елемент соціального життя і самозахисту.

Наступний важливий етап у розвитку концепції агресії припадає на психоаналіз Зигмунда Фрейда, який трактував агресію як одне з двох основних вроджених людських інстинктів — "інстинкт смерті" (Танатос), що протистоїть інстинкту життя (Ерос). Агресія, за Фрейдом, має внутрішньо-психічне джерело і є проявом накопиченої внутрішньої напруги, яка потребує вивільнення. Психоаналітична теорія акцентує увагу на конфлікті між агресивними імпульсами та суспільними нормами, які обмежують їхнє вираження, що може призводити до внутрішніх психічних конфліктів і симптомів.

У другій половині ХХ століття значний внесок у розуміння агресії зробила етологія, зокрема праці Конрада Лоренца, який розглядав агресію як біологічно закріплений інстинкт, необхідний для виживання виду. За його концепцією, агресія має еволюційне походження і виконує функції захисту території, статусу в соціальній ієрархії, а також репродуктивного успіху. Він підкреслював роль агресії як природного механізму регуляції популяції і соціальних відносин у тваринному світі, що було адаптоване і у поведінці людини. Однак Лоренц також наголошував на необхідності контролю агресивних імпульсів за допомогою соціальних норм і інтелектуальних ресурсів.

Гуманістична психологія, яку представив Еріх Фромм, дала ще один важливий погляд на агресію. Фромм вважав, що агресія — це не вроджений інстинкт, а результат соціальних і культурних умов, а також незадоволеності

базових людських потреб. Він виділяв два типи агресії: руйнівну, що виникає внаслідок відчуження і безсилля, і конструктивну, яка може бути проявом творчої сили і самооборони. Фромм наголошував, що агресія може бути як негативним, так і позитивним ресурсом, залежно від того, як вона спрямована і регулюється особистістю і суспільством [2].

Сучасні психологічні підходи визначають агресію як складне емоційно-мотиваційне явище, що включає в себе почуття ворожості, злісті або гніву, які спрямовані на завдання шкоди або болю іншій особі чи об'єкту. Агресія є не лише поведінкою, а й внутрішнім станом, який активує мотиваційні механізми, що спонукають до дій. Емоційна складова агресії часто пов'язана з реакцією на фрустрацію, відчуття загрози або несправедливості. Вона може бути як контрольованою, так і імпульсивною, залежно від рівня саморегуляції особистості. У підлітковому віці, коли механізми самоконтролю ще не сформовані повністю, емоційна нестабільність підсилює ймовірність проявів агресивної поведінки. Мотиваційний аспект агресії полягає в тому, що агресія часто виконує функції захисту "Я", підтримання особистісних кордонів, а також може бути засобом досягнення соціального впливу чи ресурсів. Крім того, агресія іноді виступає як спосіб вираження внутрішніх конфліктів, незадоволення потреб або способу впоратися з негативними емоціями. Це явище неможливо розглядати виключно як патологію або негативний прояв; воно є невід'ємною частиною людської психіки, що за певних умов може проявлятися як адаптивна, так і деструктивна поведінка [15].

Сучасне розуміння агресії в психології базується на інтеграції різних теоретичних підходів, які охоплюють біологічні, психодинамічні, поведінкові та соціальні аспекти. Вивчення агресії продовжує залишатися актуальним у зв'язку зі складністю її проявів і багатофакторністю причин. Основні сучасні концепції агресії можна систематизувати за напрямками, кожен із яких вносить важливий вклад у розкриття природи цього явища.

Біологічні підходи вивчають агресію з позиції нейрофізіології та гормональних механізмів, що регулюють поведінку. Дослідження показують, що

активність певних ділянок мозку — зокрема, гіпоталамуса, мигдалеподібного тіла та лімбічної системи — тісно пов'язана з агресивними реакціями. Нейрофізіологічні процеси включають активацію нервових ланцюгів, які формують реакції на загрозу, а також регулюють емоційні стани. Гормони, зокрема тестостерон, відіграють важливу роль у підвищенні рівня агресивної поведінки, особливо у підлітковому віці, коли гормональна активність різко зростає. Водночас серотонін пов'язується із регуляцією імпульсивної агресії, а його низький рівень може сприяти деструктивним формам агресії.

Психоаналітична традиція продовжує впливати на розуміння агресії, акцентуючи увагу на внутрішньоособистісних конфліктах і несвідомих мотиваціях. Психоаналітичні теорії підкреслюють роль пригнічених емоцій, агресивних імпульсів, що можуть спрямовуватися як назовні, так і на самого себе, проявляючись у різних формах поведінки. У сучасному психоаналізі також досліджують вплив дитячих травм і досвіду ранніх стосунків на формування агресивних патернів.

Фрустраційно-агресивна теорія, розроблена Дж. Доллардом і Л. Міллером, пропонує, що агресія є прямою реакцією на фрустрацію — стан, який виникає через перешкоди в досягненні бажаної мети. За цим підходом, інтенсивність і спрямованість агресії залежать від рівня фрустрації та контексту ситуації. Фрустрація створює внутрішнє напруження, що потребує розрядки через агресивну поведінку. Цей підхід особливо актуальний у поясненні поведінки підлітків, які часто стикаються з соціальними обмеженнями і власними очікуваннями, що не реалізуються.

Когнітивно-біхевіоральні моделі агресії фокусуються на ролі навчання, спостереження і когнітивної обробки інформації у формуванні агресивної поведінки. Альберт Бандура, один із провідних представників цього напрямку, підкреслював значення моделювання і наслідування: агресія вчиться через спостереження за поведінкою оточуючих, особливо якщо вона підкріплюється винагородою. Концепція "соціального навчання" пояснює, чому агресивні дії часто повторюються і закріплюються, якщо вони приносять особисту вигоду або

підтримуються в соціальному середовищі. Джеймс Беркковіц додатково досліджував когнітивні фактори, такі як сприйняття провокації, інтерпретація намірів інших і когнітивні спотворення, які можуть посилювати агресивні реакції.

Теорія соціального навчання узагальнює ключові ідеї когнітивно-біхевіорального підходу і акцентує увагу на соціальному контексті, в якому формується агресія. Згідно з цією теорією, агресивна поведінка є результатом не лише внутрішніх імпульсів, а й впливу соціального оточення — сім'ї, друзів, медіа. Соціальні норми, моделі поведінки, що демонструються авторитетними фігурами, а також способи винагороди і покарання визначають, чи приймається і повторюється агресія в конкретній групі. Особливо це стосується підлітків, які активно засвоюють соціальні ролі і цінності [8].

Класифікація агресії є важливим етапом у її науковому дослідженні, оскільки дозволяє систематизувати різноманітність проявів та форм цього складного психологічного феномену. Типологічний підхід допомагає виділити специфічні характеристики агресії, які мають важливе значення для діагностики, прогнозування та корекції агресивної поведінки. Існує кілька основних критеріїв, за якими агресію класифікують: за формою прояву, за мотивами та за стабільністю.

1) Типологія за формою агресії: за формою прояву агресивної поведінки виділяють декілька основних видів, які відображають різноманітність способів, у яких агресія може виявлятися.

- фізична агресія передбачає прямі дії, спрямовані на нанесення фізичної шкоди іншій особі або об'єкту. Ця форма агресії є найбільш очевидною та часто вивчається у контексті насильства, бійок, нападів. Фізична агресія може мати як відкритий характер (удари, поштовхи), так і прихований (пошкодження майна);

- вербальна агресія виявляється через словесні висловлювання, які мають на меті принизити, образити або залякати іншу людину. Вона включає

лайку, образи, погрози, критику у ворожому тоні. Хоча вербальна агресія не завдає фізичної шкоди, вона може мати серйозні психологічні наслідки;

- непряма агресія — це форма агресивної поведінки, яка здійснюється без прямого контакту з об'єктом агресії. Вона може проявлятися у вигляді пліток, ігнорування, ізоляції, поширення неправдивої інформації. Непряма агресія часто використовується як засіб маніпуляції або контролю;

- символічна агресія включає використання символів, жестів або дій, що мають агресивний підтекст, наприклад, демонстрація кулака, агресивні малюнки чи написання образливих графіті. Ця форма відображає агресію через невербальні засоби комунікації;

- латентна агресія — це прихована, несвідомо пригнічена агресивність, яка не проявляється безпосередньо у поведінці, але може впливати на внутрішній емоційний стан індивіда, створюючи напругу, тривожність або депресію;

- аутоагресія — спрямована агресія проти самого себе, що може виявлятися у формі самопошкоджень, заниженої самооцінки, суїцидальних думок або дій. Вона є складним проявом внутрішніх конфліктів і часто розглядається у контексті психопатологій.

2) Типологія за мотивом агресії: за мотивами, що спонукають до агресивної поведінки, виділяють два основні типи:

- ворожа (імпульсивна) агресія виникає як емоційна реакція на сприйняту загрозу, образу чи фрустрацію. Вона характеризується високим рівнем емоційної напруги, агресивними імпульсами, що виникають спонтанно. Цей тип агресії часто має захисний або компенсаторний характер, мета якого — зменшити внутрішній дискомфорт або відновити почуття контролю;

- інструментальна агресія є цілеспрямованою поведінкою, спрямованою на досягнення певної мети, наприклад, здобуття ресурсів, влади чи статусу. Вона не пов'язана з емоційною реакцією, а є свідомою стратегією, у якій агресивні дії виступають засобом, а не метою. Цей тип агресії є більш контрольованим і холоднокровним.

3) Типологія за стабільністю агресії: за стабільністю проявів агресії розрізняють:

- ситуативна (ситуаційна) агресія — агресивна поведінка, що виникає у відповідь на конкретні обставини або провокації і не є постійною характеристикою особистості. Вона може бути реакцією на стрес, конфлікт або іншу загрозу, яка в даний момент сприймається як суттєва;
- стійка (тривала) агресія — це форма агресії, яка є стабільною рисою характеру індивіда. Вона проявляється регулярно у різних ситуаціях і зазвичай є частиною особистісного патерну. Така агресія часто пов'язана з глибшими психологічними проблемами або специфікою темпераменту [2, 4].

Агресивна поведінка, як складне соціально-психологічне явище, не завжди розглядається однозначно як патологія чи відхилення. В сучасній психології важливим є розмежування агресії в межах соціальної норми і її проявів як девіантної поведінки, що порушує встановлені правила і стандарти суспільства.

Норма в соціальному контексті — це система правил, які регулюють поведінку індивідів у суспільстві, визначаючи, що є прийнятним або неприйнятним. Агресивна поведінка може виявлятися в різних формах, і не всі вони автоматично кваліфікуються як девіація. У деяких випадках агресія виступає як допустимий або навіть необхідний засіб реагування на певні соціальні або міжособистісні ситуації. Наприклад, захист власних прав або відстоювання інтересів в умовах конфлікту може включати агресивні дії, що визнаються суспільством як прийнятні межі поведінки. Соціальна норма формує межі агресії, у межах яких поведінка не викликає засудження або правових наслідків. Водночас ці межі є динамічними і залежать від культурних, історичних та конкретних соціальних умов. У різних суспільствах і навіть групах ці норми можуть значно відрізнятися, що робить питання агресії соціально контекстуальним.

В окремих випадках агресивна поведінка виступає як форма протесту або реакції на соціальну несправедливість. Підлітки, що відчують дискримінацію, соціальне відчуження чи порушення базових прав, можуть вдаватися до

агресивних дій як способу вираження свого незадоволення та спроби вплинути на навколишнє середовище. У такому контексті агресія набуває функції інструменту самозахисту, що дозволяє зберегти почуття власної гідності або сформулювати позицію суб'єкта у соціальному просторі. Ця форма агресії має не лише негативні, а й адаптивні риси, оскільки може сприяти мобілізації ресурсів особистості, активізації соціальної взаємодії та пошуку шляхів подолання кризи. Водночас варто розуміти, що тривала або надмірна агресія в таких випадках може призводити до порушення соціального порядку, конфліктів і поглиблення девіантних тенденцій.

Для підліткового віку, коли формується самосвідомість і соціальна ідентичність, питання соціальних меж агресивної поведінки набуває особливого значення. Підлітки часто тестують межі дозволеного, що іноді призводить до проявів агресії в рамках, які ще не виходять за межі норми, але можуть бути сигналом про внутрішні психологічні або соціальні проблеми. Підліткова агресія може виступати як засіб самовираження, комунікації, а також механізм боротьби зі стресом чи фрустрацією. Розуміння соціальних меж агресії і їх динаміки дозволяє розробити адекватні стратегії превенції девіантної поведінки, що базуються на повазі до індивідуальності підлітка та соціальної відповідальності.

Отже, у психологічній науці агресія розглядається як багатогранне явище, що має емоційно-мотиваційний, поведінковий і соціальний виміри. Історичний розвиток концепцій агресії свідчить про її складний характер та різноманітність підходів до пояснення. Узагальнення наявних теоретичних позицій створює основу для подальшого дослідження психологічних чинників агресії у підлітків та розробки ефективних методик профілактики і корекції агресивної поведінки.

1.2. Вікові особливості підлітків як чинник схильності до агресивної поведінки

Підлітковий вік є періодом інтенсивних фізіологічних, психологічних та соціальних змін, що істотно впливають на поведінкові прояви особистості.

Вікові особливості підлітків створюють специфічні передумови для виникнення та прояву агресивної поведінки, зумовлюючи її підвищену інтенсивність і різноманітність форм. У цей період відбувається активне формування ідентичності, посилюється емоційна лабільність, підвищується чутливість до соціальної оцінки та конфліктних ситуацій. Вивчення вікових характеристик, що сприяють схильності до агресії, є необхідним для розуміння механізмів її виникнення та розробки ефективних профілактичних і корекційних заходів.

Підлітковий період традиційно визначається як етап розвитку людини, що охоплює приблизно вік від 12 до 18 років. Він є критично важливим етапом у процесі становлення особистості. Цей період характеризується переходом від дитинства до дорослості, що супроводжується низкою суттєвих змін у фізіологічній, психічній та соціальній сферах розвитку. З біологічної точки зору, підлітковий вік знаменується інтенсивними гормональними змінами, які впливають на емоційну лабільність, посилюють імпульсивність та емоційну реактивність. Фізіологічні трансформації також включають завершення формування статевих ознак і статеву диференціацію, що безпосередньо впливає на самоусвідомлення і ставлення до власного тіла.

Психологічні особливості підліткового віку пов'язані з активним формуванням самосвідомості та «Я-концепції». У цей період значно посилюються рефлексивні процеси, які дозволяють підлітку критично оцінювати себе, свої дії, думки і мотиви. Розвиток когнітивних функцій призводить до появи абстрактного мислення, здатності планувати власні дії, моделювати майбутнє та розуміти складні соціальні ситуації. Водночас ця нова когнітивна здатність поєднується з підвищеною емоційною чутливістю, що створює напруженість між бажанням автономії і потребою у підтримці. Соціальна сфера підлітка зазнає суттєвих змін: роль батьків і дорослих поступово зменшується, натомість зростає значення одноліткових груп як джерела соціальної підтримки, прийняття та ідентифікації. Прагнення до самостійності супроводжується експериментуванням із соціальними ролями та пошуком власного місця в

суспільстві. Цей процес нерідко супроводжується конфліктами як із батьками, так і з оточенням, що є типовим для підліткового віку.

Теорія психосоціального розвитку Еріка Еріксона є одним із ключових підходів до розуміння вікових особливостей підлітків. Він окреслив підлітковий період як фазу кризи ідентичності, коли індивід шукає відповідь на запитання «Хто я?», «Яким я хочу бути?». Ця криза є природним і необхідним етапом формування цілісної особистості, що інтегрує різні аспекти «Я» у стійке почуття себе. За Еріксоном, успішне подолання кризи ідентичності призводить до розвитку ідентичності, що є основою для подальшого соціального функціонування. Невирішеність цієї кризи може спричиняти внутрішні суперечності, тривожність, а також підвищений ризик девіантної поведінки, включно з агресією. Крім того, важливим є розуміння того, що підлітковий вік — це не лише період розвитку, а й період уразливості. Під впливом біологічних змін, а також соціального тиску і внутрішніх конфліктів, підлітки можуть демонструвати різні форми агресивної поведінки як спосіб вираження напруги, протесту або спробу захиститися від реальних чи уявних загроз. Агресія у цьому віці часто має комплексний характер, поєднуючи як емоційні, так і когнітивні компоненти, і є важливою складовою психологічного портрету підлітка [1].

Підлітковий вік супроводжується глибинними психофізіологічними трансформаціями, які мають визначальний вплив на поведінкові та емоційні реакції індивіда. Одним із ключових аспектів є гормональні перебудови, що виникають у зв'язку з початком статевого дозрівання. Підвищення рівня статевих гормонів — тестостерону у хлопців та естрогенів у дівчат — сприяє не лише фізіологічним змінам, а й впливає на регуляцію емоцій та поведінкові реакції. Зокрема, підвищена концентрація цих гормонів пов'язана з посиленням імпульсивності, підвищеною збудливістю та ризиком проявів агресії. Емоційна нестабільність у підлітковому віці є наслідком як гормональних коливань, так і перебудови нервової системи. Відзначається збільшення частоти проявів тривоги, роздратування, різких перепадів настрою, що зумовлює підвищену вразливість до стресових ситуацій. Імпульсивність, що часто виникає у підлітків,

частково пояснюється незрілістю механізмів самоконтролю, які в цей період ще перебувають на стадії формування.

Зміни у мозкових структурах є фундаментальними для розуміння психофізіологічних особливостей підліткового віку. Особливу роль відіграють лобові ділянки кори головного мозку, що відповідають за виконавчі функції: планування, прийняття рішень, регуляцію поведінки і контролювання імпульсів. У підлітків ці структури знаходяться у стадії активного дозрівання, що робить когнітивний контроль над імпульсивними діями менш ефективним порівняно з дорослими. Паралельно відбуваються зміни у лімбічній системі — зоні мозку, відповідальній за емоційне реагування та мотивацію. Внаслідок цього спостерігається посилена емоційна реактивність, що у поєднанні із недостатнім розвитком лобних долей підсилює ризик імпульсивної та агресивної поведінки.

Психологічні риси підліткового віку мають ключове значення для розуміння особливостей поведінки в цей період, зокрема схильності до агресивних проявів. Підлітки перебувають у стані активного формування самосвідомості, що супроводжується посиленням потреби у самоствердженні, визнанні з боку оточуючих та прагненні до особистісної свободи. Ці риси мають складний характер і тісно пов'язані з процесами ідентифікації та соціальної адаптації.

Потреба у самоствердженні в підлітковому віці розглядається багатьма дослідниками як фундаментальний мотив поведінки. Ерік Еріксон у своїй теорії психосоціального розвитку підкреслював, що саме в підлітковому періоді відбувається криза ідентичності, коли особистість прагне знайти своє місце у світі, сформувані чітке «Я». Цей процес супроводжується пошуками способів підтвердження власної цінності через досягнення в навчанні, спілкуванні, творчості чи спорті. Водночас недостатність успіхів або відмова у визнанні часто провокують фрустрацію, яка може проявлятися у вигляді агресивної поведінки як механізму компенсації або захисту. Потреба у визнанні пов'язана із соціальним аспектом розвитку підлітка. За висновками соціально-психологічних досліджень, зокрема Роберта Сельмана, підлітки перебувають у постійному

пошуку підтвердження власної соціальної прийнятності. Визнання з боку однолітків та дорослих стає критерієм успішності особистості в їхніх очах. Недостатність позитивного зворотного зв'язку часто призводить до емоційного дисбалансу, посилення внутрішньої тривожності та невпевненості, що може стимулювати демонстративну або агресивну поведінку як спосіб привернути увагу або захистити власний соціальний статус. Прагнення до свободи і автономії вважається однією з визначальних психологічних рис підліткового віку. Джин Піаже та Лев Виготський у своїх роботах наголошували на тому, що розвиток когнітивних та соціальних здібностей у підлітків сприяє їхньому прагненню до самостійності та самовизначення. Водночас це прагнення часто вступає у конфлікт із нормами та обмеженнями, встановленими батьками, школою чи суспільством загалом. Такий конфлікт може викликати емоційне напруження, почуття незадоволення, що іноді виявляється через агресивні реакції, спрямовані на подолання зовнішніх обмежень або на протест проти них.

Особливої уваги заслуговує підвищена чутливість підлітків до критики. Ця особливість зумовлена посиленою соціальною рефлексією, що формується в цей період. Згідно з дослідженнями Лоуренса Коулмана, підлітки сприймають критику як особисту відмову або загрозу власній цілісності, що викликає негативні емоції, такі як сором, злість або образа. Відповідно, критика, навіть якщо вона має конструктивний характер, може спровокувати захисну агресивну поведінку, спрямовану на відновлення почуття власної гідності. Це пояснює, чому підлітки часто реагують надмірно емоційно на зауваження або невдачі, що важливо враховувати в освітньому процесі та психологічній підтримці.

Зниження самоконтролю є ще однією характерною рисою підліткового віку, що має значний вплив на прояви агресії. Як зазначають сучасні нейропсихологи, зокрема Лорен Ціммерман та Кетрін Свансон, функції виконавчого контролю — планування, гальмування імпульсів, регуляція емоцій — у підлітків розвиваються повільніше, ніж емоційна система, що часто призводить до дисбалансу. Цей дисбаланс проявляється в імпульсивних діях, неспроможності стримувати агресивні імпульси у стресових або конфліктних

ситуаціях. Відповідно, підлітки стають більш вразливими до провокацій, що часто викликає конфлікти і девіантну поведінку.

Крім того, Пітер Блоссом і Джон Петрі вивчали вплив середовища на розвиток самоконтролю, наголошуючи на важливості підтримки з боку родини та навчальних закладів для формування стабільних навичок регуляції поведінки. Недостатня соціальна підтримка, невідповідний стиль виховання або стресові ситуації можуть посилювати прояви імпульсивності і агресії. Психологічні риси підлітків — потреба у самоствердженні, визнанні та свободі, підвищена чутливість до критики та зниження самоконтролю — формують основу, на якій розвивається поведінка цього вікового періоду [12].

Роль самооцінки в агресивній поведінці підлітків є одним із ключових психологічних факторів, що впливає на прояви агресії в різних соціальних контекстах. Самооцінка визначається як суб'єктивне оцінювання особистістю власної значущості, цінності та компетентності, яке формується під впливом внутрішніх переживань та зовнішніх оцінок соціального оточення. У підлітковому віці самооцінка має підвищену лабільність через активний процес становлення особистості, що робить її особливо вразливою до зовнішніх впливів і критики. Занижена самооцінка у підлітків часто асоціюється з почуттям власної неповноцінності, невпевненістю та тривогою, що може провокувати агресивні реакції як форму захисту від негативних переживань. Підлітки з низькою самооцінкою схильні інтерпретувати поведінку інших як ворожу або критичну, що спричинює конфлікти і посилює агресивну поведінку. Науковці, зокрема Розенберг, підкреслюють, що занижена самооцінка корелює з підвищеною вразливістю до стресу і агресії, оскільки підліток намагається компенсувати внутрішню напругу зовнішніми діями. З іншого боку, завищена самооцінка теж може бути фактором агресивної поведінки. Підлітки, які мають завищену або нестабільну самооцінку, часто демонструють поведінку, спрямовану на підтвердження власної переваги, що може проявлятися у ворожих або домінантних формах агресії. Така поведінка може виступати як засіб підтримання позитивного уявлення про себе в очах оточуючих. За даними

досліджень, проведених Бандурою та іншими представниками когнітивно-біхевіоральної теорії, нестабільна самооцінка сприяє імпульсивності та неадекватним реакціям на провокації, що підсилює агресивні прояви.

Вплив самооцінки на стиль реагування в конфліктних ситуаціях проявляється у виборі моделей поведінки: підлітки з низькою самооцінкою можуть вдаватися до пасивної або замкнутої поведінки, але частіше — до агресивного протистояння як способу самозахисту; ті, хто має завищену самооцінку, схильні проявляти домінантність, прагнучи контролювати ситуацію. Нестабільність самооцінки призводить до непередбачуваних реакцій і підвищеної імпульсивності, що значно ускладнює міжособистісні взаємодії. Самооцінка виступає важливим регулятором емоційного стану та поведінкових стратегій підлітків, визначаючи схильність до агресивних реакцій у різних ситуаціях.

Роль груп однолітків у формуванні поведінки підлітків є одним із найважливіших факторів, що впливає на розвиток агресивних тенденцій у цьому віковому періоді. Соціальний тиск, який здійснює група однолітків, відіграє ключову роль у визначенні норм поведінки, формуванні цінностей і установок щодо допустимості агресивних дій. Потреба у належності до групи є фундаментальною психологічною мотивацією підлітків, що пояснює високу вразливість до впливу середовища однолітків. Класичні дослідження Левіна, а пізніше Еріка Еріксона підтвердили, що соціальна приналежність відіграє значущу роль у процесі становлення ідентичності підлітка. Зокрема, Еріксон підкреслював, що в підлітковому віці формується криза ідентичності, і підтримка групи однолітків може слугувати як позитивним, так і негативним чинником у цьому процесі. Під тиском соціальних норм групи підліток може набувати рис, характерних для деструктивних субкультур, що включають агресивні моделі поведінки.

Вплив груп однолітків на агресивність підлітків детально досліджували соціальні психологи, зокрема Соломон Аш, який у своїх експериментах з конформізмом показав, що молоді люди часто змінюють власну поведінку та

думки задля підтримання соціального прийняття у групі. Цей ефект конформізму часто призводить до прийняття агресивних норм поведінки, якщо вони домінують у середовищі однолітків. Особливо небезпечним є вплив деструктивних субкультур, що формуються серед підлітків. Ці субкультури характеризуються специфічними нормами і цінностями, які виправдовують або навіть заохочують агресивну поведінку. Роботи Едварда Козіна та інших дослідників соціальних груп показали, що "токсичні" авторитети — лідери таких субкультур — мають суттєвий вплив на формування патернів агресії. Вони виступають моделями для наслідування, нав'язуючи індивідуумам жорстокі або деструктивні стратегії поведінки, які підсилюють девіантність. Крім того, дослідження Стюарта Холла і Мішеля Фуко в галузі культурної теорії підтверджують, що підліткові субкультури часто виникають як реакція на соціальне виключення або маргіналізацію, де агресія виступає як засіб самовираження і протесту проти домінуючих норм. Такий соціальний контекст підсилює негативні поведінкові стереотипи, які можуть бути стійкими і важко коригованими. Групи однолітків виступають не лише як соціальний ресурс, але й як потенційне джерело деструктивних впливів. Потреба у приналежності та визнанні змушує підлітків адаптуватися до прийнятих у групі норм, навіть якщо це означає демонстрацію агресії [10].

Порівняння нормальних вікових проявів з девіантною агресією є ключовим аспектом для розуміння агресивної поведінки у підлітковому віці. Агресія у цьому віковому періоді виступає як складне, багатогранне явище, яке може бути як природною реакцією розвитку, так і ознакою серйозних психологічних або соціальних проблем. Розмежування між нормальною віковою агресією та девіантною агресією є необхідним для правильного діагностування, корекції та профілактики.

Агресивна поведінка у дітей та підлітків є природною складовою розвитку особистості, що виконує певні адаптивні функції. Згідно з класичними концепціями розвитку (наприклад, Ерік Еріксон, Жан Піаже), агресія на ранніх етапах служить засобом вираження емоцій, протесту, самозахисту та

встановлення меж власного «Я». У підлітковому віці вона часто пов'язана з інтенсивними фізіологічними та психологічними змінами, включаючи гормональні перебудови та активний процес становлення ідентичності.

Вікова агресія, яка вважається нормальною, має такі характеристики:

- ситуативність і тимчасовість: вона проявляється в певних стресових чи конфліктних ситуаціях і зазвичай швидко минає, не переходячи у стійкі форми;
- регульованість: підліток здатний усвідомлювати свої емоції і контролювати поведінку, навіть якщо іноді втрачає самоконтроль;
- адекватність реакції: агресія виступає як реакція на конкретні подразники (образа, несправедливість, фізична загроза);
- нормалізація з часом: з розвитком особистості, а також з підтримкою сім'ї і соціуму, агресивні прояви зменшуються або трансформуються у більш соціально прийнятні форми вираження емоцій.

Відомий психолог Альберт Бандура у своїх дослідженнях підкреслював, що агресія як соціальне явище має також функцію навчання та моделювання поведінки, зокрема через імітацію поведінки дорослих або лідерів у групі. Нормальна агресія може виступати як спосіб встановлення соціального статусу або відстоювання меж у міжособистісних стосунках.

Девіантна агресія у підлітків — це форма поведінки, що виходить за межі соціально прийнятних норм і часто пов'язана із порушеннями особистісного розвитку, сімейними проблемами або впливом деструктивного соціального середовища. Вона характеризується:

- стійкістю і повторюваністю: агресивна поведінка стає постійною моделлю реакції, не залежить від конкретних ситуацій;
- неефективністю контролю: підліток не в змозі регулювати свої імпульси, що призводить до частих конфліктів;
- негативними наслідками: агресія провокує порушення соціальних зв'язків, конфлікти з однолітками, педагогами, членами сім'ї;

- порушенням адаптації: така агресія є симптомом глибших психологічних проблем, часто супроводжується іншими девіантними формами поведінки — булінгом, ризикованою поведінкою, порушеннями правил і законів.

Девіантна агресія класифікується за різними критеріями — за ступенем вираженості, за мотивом (ворожа, інструментальна), за формою (фізична, вербальна, латентна). Вона часто пов'язана з низьким рівнем самооцінки, нестабільною ідентичністю, психологічними травмами та сімейними конфліктами. Як зазначає психолог Лоренц, надмірна агресія може бути наслідком порушень у біологічних або соціальних механізмах регуляції.

Таблиця 1.1.

Порівняння нормальної і девіантної агресії

Характеристика	Нормальна агресія	Девіантна агресія
Спричиненість	Конкретні ситуації, стреси	Постійна, неадекватна, без причин
Контроль	Частковий, регульований	Відсутній або недостатній
Соціальна реакція	Зрозуміла, прийнятна	Відторгнення, негативна
Мотивація	Самозахист, відстоювання прав	Домінування, агресія як спосіб впливу
Тривалість	Тимчасова	Тривала, стійка
Наслідки	Тимчасові, контрольовані	Соціальні, психологічні проблеми

Отже, нормальна і девіантна агресія мають якісно різний психологічний зміст і функції [13, 14].

За науковими поглядами, агресія у підлітків вважається нормальною, якщо вона слугує інструментом самозахисту, вираження емоційного стану або межує з межами соціальних норм і не завдає значної шкоди оточенню. Наприклад, вербальні спори, суперечки, короткочасна злість у конфлікті є частиною нормального розвитку соціальної компетентності.

Роботи К. Хокінса і Дж. Берковіца підкреслюють, що здатність до конструктивного розв'язання конфліктів через вербальні засоби є ознакою

психологічної зрілості, а періодичні прояви агресії — етапом у формуванні самоконтролю.

Агресія є симптомом проблеми, якщо агресивна поведінка:

- часто не контролюється,
- виникає без видимих причин,
- призводить до конфліктів із законодавством, соціальними нормами,
- викликає у підлітка почуття провини чи ізоляції,
- супроводжується іншими проблемами (депресія, тривога, порушення сну),

то її розглядають як девіантний симптом, який потребує втручання психологів і педагогів [11].

Розуміння меж між нормальною і девіантною агресією важливе для профілактичної роботи, формування програм психологічної підтримки та втручання. Зокрема, воно дозволяє уникнути стигматизації нормальних емоційних реакцій і своєчасно ідентифікувати групи ризику.

Віковий період підліткового віку виступає важливим фоном для формування агресивної поведінки, оскільки він характеризується суттєвими фізіологічними, психологічними та соціальними змінами. Особливості розвитку особистості, кризи ідентичності, а також емоційна нестабільність створюють сприятливі умови для проявів агресії. Психофізіологічні перебудови, гормональні зміни та трансформації мозкових структур підсилюють імпульсивність і зниження самоконтролю, що також підвищує ризик агресивних реакцій. Крім того, вікові психологічні риси, такі як потреба у самоствердженні, визнанні та свободі, а також коливання самооцінки, істотно впливають на характер і рівень агресії у підлітків. Таким чином, підлітковий вік є критичним періодом, коли поєднуються різні чинники, що формують схильність до агресивної поведінки.

1.3. Психологічні чинники, що впливають на формування агресивної поведінки у підлітків

Підлітковий вік є періодом інтенсивного особистісного розвитку, що супроводжується формуванням складної системи взаємодії між внутрішніми психологічними процесами та зовнішніми соціальними впливами. У цьому віці відбувається активне становлення самооцінки, системи цінностей, емоційної регуляції, а також формуються стратегії поведінки в соціальному середовищі. Психологічні чинники, які впливають на агресивну поведінку підлітків, є багатогранними та охоплюють індивідуальні особливості, особистісні риси, когнітивні та емоційні процеси, а також міжособистісні стосунки. Аналіз цих факторів є необхідним для розуміння механізмів виникнення агресії та розробки ефективних програм профілактики і корекції девіантної поведінки у підлітковому середовищі.

У психологічній науці поняття «чинники» має комплексне значення й охоплює різноманітні елементи, які безпосередньо або опосередковано впливають на формування певних психічних станів, особистісних характеристик чи поведінкових моделей. Чинники поділяють на внутрішні — ті, що пов'язані з індивідуальними особливостями особистості, зокрема біологічними процесами, психічними властивостями, емоційними станами, когнітивними функціями, а також на зовнішні — соціальні, культурні, сімейні умови, освітнє середовище та міжособистісні взаємодії. Особливо важливо розглядати взаємодію цих чинників у контексті агресивної поведінки підлітків, адже ця поведінка є результатом складного поєднання індивідуальних психологічних процесів та зовнішніх соціальних впливів. Комплексний аналіз чинників дозволяє отримати більш цілісне й об'єктивне уявлення про механізми формування агресії. Замість ізольованого вивчення окремих складових, системний підхід враховує динамічні взаємозв'язки між біологічними, психологічними та соціальними аспектами, що впливають на поведінку підлітка. Це особливо важливо, оскільки агресивна

поведінка в підлітковому віці часто виникає внаслідок поєднання різних чинників, а не через дію лише одного з них [3].

Таке комплексне розуміння також має значення для практичної роботи: профілактичні та корекційні заходи будуть ефективними лише тоді, коли враховують індивідуальні особливості кожного підлітка, а також особливості його соціального оточення. Тому вивчення психологічних чинників агресії має здійснюватися на основі міждисциплінарного підходу, що поєднує знання психології, соціології, нейробіології та педагогіки.

Формування агресивної поведінки у підлітків значною мірою детерміноване їхніми внутрішньоособистісними особливостями. До таких чинників належать тип темпераменту, рівень емоційного інтелекту, наявність труднощів адаптації або психічних порушень, що можуть модифікувати стиль реагування підлітка на стресові, конфліктні або фруструючі ситуації.

Одним із базових компонентів, що впливає на стиль поведінки індивіда, є темперамент. Як зазначає Іванченко О.В., темперамент є вродженим емоційно-поведінковим базисом, який визначає швидкість, силу, ритм та інтенсивність психічних реакцій. Серед типів темпераменту найбільшу схильність до агресивної поведінки демонструють холерики. Для цього типу властиві імпульсивність, недостатня стійкість до фрустрації, схильність до афективних реакцій. Холеричні підлітки часто не в змозі контролювати емоційні сплески, особливо в умовах соціального тиску або порушення очікувань. Меланхолічний тип, хоч і вважається менш конфліктним, також може демонструвати прояви аутоагресії — самозвинувачення, психосоматичні реакції, ізоляцію або пасивно-агресивну поведінку. На думку Клименка В.С., внутрішній конфлікт меланхолічного підлітка часто не має зовнішнього вираження, але зберігає деструктивний вплив на його психоемоційний стан.

Окреме значення має рівень розвитку емоційного інтелекту, що визначає здатність усвідомлювати, інтерпретувати й регулювати власні емоції та емоції інших людей. За спостереженнями Петренко Л.М., низький рівень емоційної компетентності у підлітків є однією з ключових причин неадекватного

реагування у соціальних взаємодіях. Такі підлітки можуть помилково інтерпретувати нейтральні або доброзичливі сигнали як загрозові, що провокує захисну агресію. Дослідженнями Гаврилюк Н.А. встановлено, що розвиток емоційного інтелекту корелює з меншою вираженістю агресивної поведінки у підлітковому віці. Підлітки, які краще розуміють свої емоції та мають навички саморегуляції, демонструють конструктивніші способи розв'язання конфліктів.

Крім цього, важливим внутрішнім чинником є психологічне здоров'я. Підлітки з наявністю психічних порушень або невротичних реакцій значно частіше демонструють агресивні тенденції. Як зазначає Левченко Т.І., діти з порушеннями адаптації (особливо з тривожно-депресивною симптоматикою) можуть використовувати агресію як спосіб зовнішнього вираження внутрішньої напруги або як механізм психологічного самозахисту. Також серед таких осіб більш поширені прояви вербальної або латентної агресії. Особливу роль у динаміці внутрішньоособистісних чинників відіграє самооцінка. На думку Долішнього М.Ю., занижена самооцінка формує відчуття неповноцінності, схильність до підвищеної чутливості на зовнішню критику, що часто провокує компенсаторну агресивну поведінку. У свою чергу, завищена самооцінка, яка не відповідає реальним можливостям, також може призводити до агресії, коли особистість стикається з фрустрацією чи соціальним непідтвердженням свого статусу. Найбільш проблемною є нестабільна самооцінка — схильна до різких коливань залежно від зовнішніх умов. Такі підлітки демонструють непередбачувану реактивність, що ускладнює їхню соціальну інтеграцію [5].

Внутрішньоособистісні чинники, таким чином, є не лише передумовами для формування агресивності, але й середовищем для її проявів. Їхній вплив залежить від багатьох супутніх змінних — виховання, рівня соціальної підтримки, шкільного середовища, а також від індивідуального досвіду підлітка у вирішенні конфліктних ситуацій.

Опис сімейних чинників, що впливають на формування агресивної поведінки у підлітків, є одним із ключових аспектів у психологічному аналізі розвитку особистості. Родина виступає першим і найбільш впливовим

соціальним інститутом у житті дитини, де формуються основи її ціннісної системи, соціальних норм, моделей поведінки та ставлення до світу. Саме тому тип виховання, емоційний клімат у родині, стиль спілкування між батьками та дітьми, наявність або відсутність насильства й конфліктів – усе це справляє суттєвий вплив на психологічний розвиток дитини та рівень прояву агресивності.

На думку Дьяченко М.І., стилі батьківського виховання відіграють фундаментальну роль у формуванні поведінкових патернів дитини. Авторитарний стиль, за якого батьки схильні до надмірного контролю, жорстких вимог та покарань, часто зумовлює у дітей підвищений рівень внутрішньої напруги, страх перед помилками та схильність до протестної поведінки. У підлітковому віці це може проявлятися у вигляді агресії, що спрямована на порушення встановлених правил або на самоствердження в опозиції до авторитету дорослого. Гіперопіка як форма надмірної опіки та контролю над дитиною нерідко призводить до несформованості навичок самостійної регуляції емоцій, невпевненості у власних силах та зниженого порогу фрустрації. За даними досліджень Боришевського М.Й., у дітей, які виховуються в умовах гіперопіки, формується тенденція до пасивного опору або прихованої агресії, що згодом може реалізовуватися у формі непрямой або вербальної агресивної поведінки. Байдужість або емоційне нехтування з боку батьків є ще одним чинником, який суттєво підвищує ризик формування агресивних реакцій. Діти, які не отримують емоційної підтримки, любові та прийняття в родинному середовищі, часто шукають визнання в асоціальних або агресивних групах однолітків, а також можуть демонструвати ворожість як засіб самоствердження. Особливо небезпечною є ситуація, коли байдужість поєднується з відсутністю моральних орієнтирів та чітких меж у вихованні.

Вагомим чинником, що впливає на рівень агресивності у підлітків, є приклад батьківської поведінки. Як зазначає Прихожан А.М., діти, які з раннього віку спостерігають агресивні реакції в поведінці батьків, сприймають подібні дії як соціально прийнятні або навіть ефективні способи досягнення цілей. У межах теорії соціального навчання агресивна поведінка моделюється через

наслідування авторитетних фігур, зокрема батьків, а позитивне підкріплення агресії (отримання бажаного результату через насильницькі дії) сприяє закріпленню такої поведінки. Важливо також враховувати роль родинних конфліктів, насильства в сім'ї та дисфункційних стосунків між батьками. На думку Керімової Л.Я., діти, які регулярно стають свідками або жертвами домашнього насильства, мають порушену систему емоційної регуляції, схильність до підвищеної тривожності, гніву, імпульсивності, що в підлітковому віці трансформується в деструктивні способи реагування на стрес або фрустрацію. Феномен трангенераційної передачі агресії вказує на те, що агресивні патерни можуть передаватися в межах родини з покоління в покоління, якщо не відбувається їхнього усвідомлення та подолання.

Крім того, слід окремо згадати про батьківську інконсистентність – непослідовність у вимогах, санкціях та заохоченнях. Як вказує Варга А.Я., така поведінка дорослих призводить до дезорієнтації підлітка в морально-ціннісній системі, втрати почуття безпеки та формування агресивних реакцій як способу утвердження власних меж.

Опис шкільного середовища як чинника, що впливає на формування агресивної поведінки у підлітків, є надзвичайно важливим у межах аналізу соціальних умов розвитку особистості. Школа — це друга за значимістю після родини інституція соціалізації, де підлітки не лише отримують знання, а й активно формують уявлення про соціальні норми, прийнятну поведінку, міжособистісні стосунки та власну роль у групі. Шкільне середовище містить у собі цілу низку психологічно значущих компонентів — мікроклімат класного колективу, стиль педагогічної взаємодії, рівень дисципліни, типи соціальних ролей серед однолітків, ставлення до індивідуальних відмінностей. Особливу увагу слід приділити атмосфері в класі, яка значною мірою впливає на психоемоційний стан підлітків. На думку Ковальова В.І., якщо в класному колективі домінують напруженість, суперництво, ігнорування або відторгнення окремих учнів, це створює умови для розвитку агресивної поведінки як засобу самозахисту або домінування. Позитивна ж атмосфера, що ґрунтується на

співпраці, взаємоповазі та підтримці, навпаки, сприяє формуванню конструктивних способів вирішення конфліктів і зниженню рівня агресивності.

Надзвичайно важливим чинником є стиль педагогічного впливу, який формує сприйняття авторитету, меж дозволеного та модель реагування на соціальні труднощі. Як зазначає Зязюн І.А., авторитарний стиль спілкування вчителя, що характеризується жорстким контролем, критичністю та відсутністю емоційної підтримки, може сприяти формуванню ворожості у підлітка. У такому контексті агресія набуває характеру реакції на приниження, знецінення чи ігнорування потреб учня. Демократичний стиль, що передбачає діалог, індивідуальний підхід та підтримку автономії учня, навпаки, знижує ризики деструктивних реакцій, у тому числі агресивних.

Проблема булінгу в сучасних школах також виступає як потужний чинник агресогенезу. При цьому важливо враховувати як поведінку агресора, так і психологічний стан жертви. На думку Овчарова Р.В., ситуації хронічного цькування призводять до виникнення у жертви психоемоційного виснаження, тривоги, відчуття безпорадності, що згодом може перетворитися на компенсаторну агресивність у нових обставинах. Дослідники також вказують на феномен “жертва – агресор”, коли тривале перебування у статусі постраждалого змушує підлітка надалі самостійно ініціювати агресивну поведінку з метою самозахисту або підвищення власного статусу. Ще одним значущим компонентом шкільного середовища є характер взаємодії з педагогами. Наявність підтримуючих дорослих, здатних до емпатійного сприйняття та конструктивного діалогу, виконує функцію емоційного ресурсу, що дозволяє підліткам справлятися з фрустраціями та соціальними викликами без залучення агресивних стратегій. У випадку, якщо вчителі проявляють емоційну холодність, байдужість або ж самі є джерелом приниження, у підлітків формується негативне ставлення до авторитетів, що часто проявляється у демонстративному опорі, агресивності та ігноруванні правил.

Особливе значення має й приховане, непряме підкріплення агресії у школі, коли педагоги закривають очі на випадки цькування або знущання, не

втручаючись або навіть підтримуючи “сильніших” учнів. Такі ситуації сприяють нормалізації агресивної поведінки та її вкоріненню як соціально прийнятного інструменту домінування у групі.

Соціальні чинники є одними з найсуттєвіших зовнішніх детермінант, які впливають на розвиток агресивної поведінки у підлітків. Вони охоплюють широке коло явищ та процесів, які формують умови соціальної взаємодії, соціальної адаптації, а також особливості поведінкових стратегій молодої людини в соціумі. Вивчення соціальних чинників агресії потребує системного підходу, адже вони тісно переплітаються з іншими психологічними аспектами розвитку підлітка, такими як сімейне виховання, внутрішньоособистісні особливості та вплив шкільного середовища. Одним із ключових соціальних чинників є соціальний статус родини, що визначає позицію підлітка у суспільстві, а також якість і обсяг ресурсів, доступних для його розвитку. Соціально-економічний статус родини є складним комплексом показників, що включає рівень доходів, освіту батьків, умови проживання, стабільність сімейних відносин. Як зазначає В.І. Коваленко, соціальний статус родини суттєво впливає на психологічний клімат у сім'ї, а отже — і на емоційний стан дитини, її самооцінку та рівень тривожності. Підлітки, які зростають у родинях із низьким соціальним статусом, часто опиняються під впливом хронічного стресу, викликаного матеріальними труднощами, що в свою чергу може призводити до підвищення агресивності як способу реагування на фрустрацію та соціальну несправедливість.

Матеріальні труднощі, що супроводжують низький соціальний статус, виступають джерелом емоційного напруження як для батьків, так і для дітей. Обмежений доступ до базових життєвих благ і ресурсів створює відчуття безвиході, викликає внутрішню напругу і знижує можливості формування адаптивних стратегій поведінки. Агресивність у таких умовах може розглядатися як захисний механізм або спосіб відстоювання власних інтересів у соціальному просторі, де ресурси є обмеженими. Важливе значення має також вплив мікросередовища, тобто безпосереднього соціального оточення підлітка —

друзів, ровесників, вуличної субкультури. Соціальна група стає джерелом норм, цінностей і зразків поведінки, які часто мають значно більший вплив на підлітка, ніж офіційні інститути. Поведінка формується через спостереження та моделювання, тому підлітки, які входять у групи з високим рівнем девіантності, схильні наслідувати агресивні моделі. При цьому соціальний тиск, що проявляється у формі бажання належати до певної групи, змушує молодь приймати її норми, навіть якщо вони суперечать офіційним правилам чи особистим переконанням. Вивчення структури мікросередовища також показує, що вуличне оточення відіграє роль у формуванні моделей поведінки підлітка. Залежно від характеристик соціального простору (рівня криміналізації, наявності «токсичних» авторитетів, доступності альтернативних форм дозвілля) відбувається консолідація або дезорганізація соціальних зв'язків. За словами О.М. Литвиненка, деструктивні субкультури часто пропагують цінності агресії, насильства як засобу самоствердження та контролю, що зумовлює високу ймовірність девіантної поведінки. При цьому статус у таких групах часто здобувається через агресивні прояви, що є посиленням чинником соціального навчання і підтримки агресії [7, 9].

Окрему роль у соціальних чинниках відіграють процеси дискримінації та стигматизації, які створюють для підлітків додаткові бар'єри в соціальній адаптації. Відчуття несправедливого ставлення, нерівності, виключення з основних соціальних інститутів призводить до формування негативної соціальної ідентичності, що, як вказує В.О. Гринько, посилює почуття образи, фрустрації та соціальної ізоляції. Такий стан провокує емоційну напругу, яка часто виявляється через агресивні реакції як спосіб захисту і вираження протесту проти несправедливості. Стигматизація сприяє формуванню «маргіналізованих» груп, у яких агресія стає одним із засобів виживання та самоідентифікації. Соціальні чинники формують складний комплекс впливів, що виступають як сприятливі, так і деструктивні умови розвитку агресивної поведінки у підлітків. Вони тісно взаємодіють із внутрішніми особистісними характеристиками,

сімейними факторами та освітнім середовищем, формуючи багатовимірний контекст, у якому розгортається процес соціалізації.

У психології під чинниками розуміють сукупність умов і обставин, що прямо чи опосередковано впливають на формування поведінкових патернів, зокрема агресивної поведінки у підлітків. Важливо враховувати, що агресія в цьому віці є результатом не дії одного окремого фактора, а наслідком взаємодії багатьох складових, які мають властивість сумуватись і посилювати вплив один одного. Такий механізм називають кумулятивним ефектом. Кумулятивний ефект полягає в тому, що негативні впливи, які поодиноці могли би викликати незначні зміни у поведінці, у комбінації набувають синергічного характеру. Внаслідок цього спостерігається значне підвищення ймовірності проявів агресії, які можуть стати стійкими і важко коригованими. У цьому контексті агресивна поведінка розглядається як комплексна реакція на взаємодію біологічних, психологічних, соціальних і середовищних чинників.

На біологічному рівні сукупність генетичних і нейрофізіологічних особливостей формує потенціал для певних реакцій, які в умовах несприятливих зовнішніх факторів можуть трансформуватися в агресивну поведінку. Психологічні чинники, серед яких визначальне місце займають особистісні риси, рівень емоційного інтелекту та стресостійкість, взаємодіють із соціальними факторами. Наприклад, негативний досвід у сім'ї чи в колі однолітків, а також відчуття соціальної ізоляції або дискримінації можуть поглиблювати внутрішні конфлікти, підсилюючи агресивні тенденції. Важливим аспектом кумулятивного ефекту є те, що поєднання факторів не є простим додаванням їх впливів, а радше взаємопроникненням і взаємозалежністю. Вплив одного чинника може послаблювати або, навпаки, посилювати дію іншого. Наприклад, навіть за умов високого рівня внутрішньої імпульсивності агресивні реакції можуть бути мінімізовані за наявності підтримуючого соціального середовища і відповідного виховання. Натомість, у разі деструктивного оточення, емоційна нестабільність підлітка часто сприяє виникненню конфліктних ситуацій із агресивними проявами. Кумулятивний ефект є важливим поняттям для розуміння того, чому

одні підлітки виявляють агресивну поведінку, а інші, маючи схожі окремі чинники, її не проявляють. Саме взаємодія різних впливів створює унікальний психологічний і соціальний контекст, у якому формується конкретний тип поведінки. Це підкреслює необхідність цілісного підходу до аналізу агресивних проявів, що включає врахування особистісних особливостей, сімейного середовища, школи, соціального оточення та біологічних факторів [6].

Агресивна поведінка підлітків часто розглядається як складний психологічний феномен, що є не лише проявом зовнішньої деструктивності, а й внутрішньої динаміки особистості, зокрема механізмів компенсації та захисту. Ці механізми виступають своєрідними адаптивними реакціями, спрямованими на збереження цілісності "Я" у ситуаціях психоемоційного стресу, приниження, страху або болю. Психологічна теорія розглядає агресію як зовнішній прояв внутрішнього конфлікту, який виявляється через різні форми поведінки, що забезпечують певний захист психіки від тривоги та дискомфорту.

У психології поняття компенсації було широко розвинене в рамках психоаналітичної традиції. З. Фрейд вперше акцентував увагу на тому, що агресія може бути проявом захисних процесів психіки, спрямованих на подолання внутрішніх конфліктів і тривожних станів. Важливим є розуміння, що агресія, спрямована назовні, часто маскує глибинні почуття приниження або безпорадності. За теорією А. Адлера, агресія в певних випадках служить формою компенсації низької самооцінки чи відчуття неповноцінності. Агресивна поведінка може надавати відчуття контролю над ситуацією, підтримувати самооцінку за рахунок домінування над іншими. Таким чином, агресія функціонує як спосіб "підняття" власного статусу, компенсації внутрішніх вад або психічних травм.

Захисні механізми, як визначала їх Анна Фрейд, це підсвідомі психічні процеси, які допомагають людині справлятися з внутрішніми конфліктами, тривогою або болем. У контексті агресивної поведінки підлітків такі механізми, як проєкція, ідентифікація, регресія, можуть активізуватися для збереження психічного балансу. Проєкція, наприклад, полягає у приписуванні власних

неприємних почуттів або рис іншим людям — таким чином підліток може виправдати агресивні дії щодо зовнішніх об'єктів як "оборонну" реакцію на уявні загрози. Ідентифікація з агресивними фігурами (батьками, старшими друзями) допомагає примиритися із внутрішніми тривогами, переймаючи зовнішній стиль поведінки, часто деструктивний. Регресія — повернення до більш ранніх, інфантильних способів реагування — теж може проявлятися у вибухах агресії, коли підліток не має більш адекватних засобів подолання стресу.

Згідно з теорією емоційного інтелекту, агресивна поведінка часто виникає як реакція на негативні емоції, що загрожують цілісності особистості. Приниження — особливо глибокий тригер — позначається як знецінення гідності, руйнування почуття власної значущості. Низкою науковців підкреслюється важливість підтримки почуття власної цінності в підлітковому віці, адже саме у цей період відбувається формування ідентичності. Агресія в таких випадках виступає як захисна реакція, спрямована на відновлення втраченого почуття влади та самоповаги. Страх також є ключовим емоційним чинником, що провокує агресивні реакції. Когнітивно-біхевіоральний підхід вказує на те, що агресія може бути вторинною реакцією, коли підліток сприймає навколишній світ як небезпечне місце, де потрібно боронити себе нападаючи. Психофізіологічні дослідження підтверджують, що у стресових ситуаціях активується симпатична нервова система, що посилює імпульсивність та агресивні імпульси. Біль, особливо емоційний або психологічний, виступає фоном для внутрішнього дискомфорту, який також трансформується у зовнішню агресію. Механізми, описані в теорії катарсису, вказують, що вираження агресії може бути способом "очищення" психіки від накопиченого негативу, однак сучасні дослідження ставлять під сумнів ефективність такого підходу, наголошуючи на небезпеці рецидивів агресії.

Внутрішні конфлікти, пов'язані з суперечностями між бажаннями, моральними нормами, соціальними очікуваннями та особистісними переживаннями, створюють напругу, яку підліток не завжди в змозі адекватно опрацювати. Агресія у цьому випадку виступає як зовнішній прояв цих

внутрішніх суперечностей. Психоаналітичні теорії наголошують, що агресія може бути симптомом незавершених внутрішніх процесів, спрямованих на подолання внутрішньої тривоги. З позицій когнітивної психології, агресія часто є наслідком помилкових або викривлених інтерпретацій подій, що викликають конфлікт між бажанням досягти цілей і соціальними нормами, що обмежують ці дії. У цьому контексті агресивна поведінка — це спосіб зняття внутрішнього напруження, викликаного цими суперечностями.

Для кращого розуміння ролі цих механізмів можна виділити кілька класифікаційних груп залежно від їх психологічної природи:

1) Механізми психічного захисту:

- проекція — приписування власних агресивних імпульсів іншим;
- витіснення — пригнічення агресивних почуттів у підсвідомість;
- регресія — повернення до дитячих способів вираження емоцій;
- ідентифікація з агресором — усвідомлене чи неусвідомлене наслідування

агресивної поведінки.

2) Механізми компенсації:

- активна компенсація — прагнення досягти успіху або влади для переборення внутрішньої неповноцінності;

- пасивна компенсація — уникнення конфліктних ситуацій через агресивні спалахи, щоб не відчувати безсилля.

3) Емоційні реакції як тригери:

- агресія через приниження — відновлення самоповаги через агресивну поведінку;

- агресія через страх — оборонна реакція;

- агресія через біль — вираз накопиченого стресу.

4) Поведінкові прояви:

- вербальна агресія — словесний напад;

- фізична агресія — насильство як зовнішній прояв внутрішнього конфлікту [6, 11].

Механізми компенсації та захисту є важливими складовими агресивної поведінки підлітків, які зумовлюють її виникнення та прояви як реакції на внутрішні психічні переживання, що не мають адекватного усвідомленого опрацювання.

Психологічні чинники, що впливають на формування агресивної поведінки у підлітків, представлені різноманітними внутрішньоособистісними, сімейними, шкільними та соціальними аспектами. Кожна група чинників має складний і взаємопов'язаний вплив на емоційний стан і поведінкові реакції підлітків. Комплексний аналіз цих факторів дозволяє глибше зрозуміти механізми виникнення агресії, що є важливим для розробки ефективних превентивних та корекційних заходів.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

Проведений аналіз теоретичних підходів і досліджень свідчить про те, що формування агресивної поведінки у підлітків є результатом складної взаємодії різноманітних психологічних чинників, серед яких вікові особливості розвитку, особливості особистості, а також вплив соціального середовища. Підлітковий вік характеризується значними психологічними змінами, які суттєво впливають на прояви агресії як способу реагування на внутрішні і зовнішні подразники.

На думку провідних психологів, вікові особливості підлітків, зокрема підвищена імпульсивність, емоційна нестійкість, незрілість механізмів саморегуляції, створюють передумови для частішого прояву агресивної поведінки порівняно з іншими віковими категоріями. Активне формування ідентичності, прагнення до соціального визнання та необхідність самоствердження призводять до того, що підлітки можуть використовувати агресію як інструмент впливу на оточення і спосіб вираження власних переживань. Психологічні чинники, що лежать в основі агресивності, включають як особистісні характеристики, так і внутрішні психічні процеси. Зокрема, низький рівень розвитку навичок емоційної регуляції, висока схильність до

імпульсивних дій, недостатній розвиток емпатії, а також наявність агресивних установок і переконань створюють сприятливі умови для прояву агресивної поведінки. На думку дослідників, агресія у підлітків часто є наслідком внутрішніх психологічних конфліктів, які залишаються нерозв'язаними через недостатню психологічну зрілість і відсутність навичок конструктивного розв'язання проблем. Не менш вагомим є вплив соціального середовища на формування агресії. Сім'я, школа, коло спілкування, а також культурні та медіавпливи формують систему цінностей, норм і моделей поведінки, які підліток засвоює у процесі соціалізації. Особливо важливою є роль сімейних чинників: конфлікти в родині, недостатня увага дорослих, моделі поведінки, що демонструють агресію, сприяють формуванню у підлітка відповідних зразків поведінки. Аналогічно, шкільне середовище може або підтримувати позитивні соціальні навички, або, навпаки, посилювати конфліктність і прояви агресії через булінг, груповий тиск, нерівність у відносинах між учнями.

Таким чином, агресивна поведінка підлітків має багатогранну природу і є проявом комплексної взаємодії внутрішніх психологічних процесів і зовнішніх соціальних впливів. Вікові особливості психічного розвитку підлітків, що супроводжуються підвищеною емоційною чутливістю і недостатньо сформованими механізмами самоконтролю, виступають у ролі фундаментального базису для появи агресії. У поєднанні із соціальними факторами, такими як сімейні конфлікти, несприятливе шкільне середовище або негативні впливи з боку оточення, це сприяє формуванню і підтриманню агресивних форм поведінки.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ФОРМУВАННЯ ТА ПРОЯВУ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

2.1. Методологічна побудова дослідження

Емпіричне дослідження, представлене у даній кваліфікаційній роботі, спрямоване на виявлення та аналіз психологічних чинників, що впливають на формування агресивної поведінки у підлітковому віці. Його побудова ґрунтується на загальнонаукових принципах дослідницької діяльності, а також на етичних вимогах до проведення психологічного експерименту з неповнолітніми.

Мета дослідження: проаналізувати психологічні чинники, які сприяють виникненню агресивної поведінки у підлітків.

Завдання дослідження:

- Проаналізувати наукові підходи до визначення понять «агресія» та «агресивна поведінка» у психологічній літературі.
- Дослідити вікові особливості підліткового періоду як передумову до виникнення агресивних проявів.
- Визначити основні психологічні чинники, що впливають на формування агресивної поведінки у підлітків.
- Провести емпіричне дослідження агресивної поведінки серед підлітків та виявити зв'язок між особистісними особливостями та рівнем агресивності.

У роботі застосовано комплекс методик, що забезпечують надійність та достовірність отриманих результатів:

- 1) Опитувальник Басса-Дарки (Buss–Durkee Hostility Inventory, адаптація А.А. Ассінгера) — призначений для вимірювання різних форм агресії,

включаючи фізичну, вербальну, непрямую агресію, подразливість, негативізм, підозрілість, образу та почуття провини.

Цей психодіагностичний інструмент широко використовується у психологічній практиці для вивчення рівня та форм агресивної поведінки. Методика дозволяє виявити не лише загальний рівень агресивності, а й диференціювати його на окремі складові, що мають як зовнішні, так і внутрішні прояви.

Мета методики: вимірювання рівня вираженості різних форм агресії та ворожості як стійких особистісних характеристик.

Структура методики: опитувальник містить 75 тверджень, на які респондент має відповісти «так» або «ні», орієнтуючись на власний досвід, звички, поведінкові реакції тощо. Методика охоплює 8 шкал, кожна з яких вимірює окрему форму агресії або ворожості:

- Фізична агресія (ФА) – прояв сили або погрози силою з метою заподіяння шкоди іншій особі.
- Вербальна агресія (ВА) – словесні випадки, критика, звинувачення, лайка.
- Непряма агресія (НА) – агресія, що виражається опосередковано, наприклад, через чутки, ігнорування, сарказм, демонстративну образу.
- Негативізм (Н) – протиставлення соціальним нормам, авторитетам або вимогам (пасивне чи активне).
- Роздратування (Р) – схильність до швидкої втрати самоконтролю, гнівливості, імпульсивності у поведінці.
- Образа (О) – схильність сприймати себе як жертву, переживати пригніченість, незаслуженість ставлення з боку інших.
- Підозрілість (П) – недовіра до інших, схильність до інтерпретації їх дій як ворожих або агресивних.
- Почуття провини (ПП) – внутрішнє переживання провини за власну агресивність або моральну «неправильність».

Оцінювання результатів: кожна відповідь «так» або «ні» має певну бальну вагу згідно з ключем. Після підрахунку балів за кожною шкалою оцінюється:

- Профіль агресії респондента.
- Домінантні форми агресивних проявів.
- Загальний рівень агресивності (сума балів за всіма шкалами, крім «почуття провини»).

Також важливим є інтерпретаційний аналіз поєднань шкал. Наприклад, високий рівень фізичної агресії + подразливості свідчить про схильність до імпульсивного реагування. Високі бали за образу та підозрілість можуть свідчити про внутрішньо пригнічену агресію, що реалізується непрямим чином.

Методика має високий рівень внутрішньої узгодженості та валідності. Її ефективність підтверджено численними психодіагностичними дослідженнями. В адаптації А.А. Ассінгера опитувальник адаптовано до культурних особливостей українських та пострадянських реалій, що підвищує точність результатів.

2) Фрайбурзький особистісний опитувальник (FPI) — застосовується для виявлення індивідуально-психологічних особливостей респондентів, що можуть бути пов'язані з проявами агресивної поведінки, зокрема таких рис, як емоційна нестабільність, імпульсивність, збудливість, соціальна адаптивність тощо. Він активно використовується в клінічній, соціальній і педагогічній психології, зокрема для вивчення особистісних передумов до дезадаптивної або девіантної поведінки, включаючи агресивність.

Мета методики: дослідження індивідуально-психологічних особливостей особистості, що можуть бути пов'язані з ризиком формування агресивної, імпульсивної або асоціальної поведінки.

Структура методики: класичний варіант опитувальника складається з 114 тверджень, на які респондент відповідає «так» або «ні», залежно від того, наскільки те чи інше судження відповідає його уявленню про себе. Результати оцінюються за 12 шкалами, кожна з яких відображає певну сторону особистості:

- Нейротизм – емоційна нестійкість, тривожність, схильність до стресу.
- Імпульсивність – спонтанність дій, низький рівень самоконтролю.

- Депресивність – схильність до пригніченого настрою, зниженої самооцінки.

- Дратівливість – швидкість та інтенсивність агресивних реакцій на незначні подразники.

- Сором'язливість – ізоляція – схильність до уникання контактів, соціальна тривожність.

- Відкритість – щирість, схильність до прямого вираження думок і почуттів.

- Екстраверсія – інтроверсія – рівень соціальної активності та спрямованості особистості.

- Емоційна лабільність – зміни настрою, нестабільність емоційного стану.

- Маскуліність – фемінінність – гендерні риси поведінки (традиційна чоловіча/жіноча роль).

- Задоволеність життям – загальне ставлення до свого життя, його якості та перспектив.

- Домінантність – підлеглість – прагнення контролювати або, навпаки, підпорядковуватись.

- Контроль поведінки – здатність до стриманості, дотримання норм.

Особливо важливими в контексті вивчення агресивної поведінки є такі шкали:

- Імпульсивність – вказує на схильність до нестриманої, агресивної або ризикованої поведінки.

- Дратівливість – прямо корелює з внутрішньою напругою та схильністю до вербальної або фізичної агресії.

- Нейротизм – може свідчити про тривожність, яка у поєднанні з імпульсивністю підвищує ризик агресії.

- Контроль поведінки – дозволяє оцінити рівень саморегуляції, що є важливим чинником запобігання агресивним спалахам.

Оцінювання результатів: після обробки відповідей кожна шкала набирає певну кількість балів. Результати інтерпретуються за шкалами низький, середній

та високий рівень вираженості відповідної риси. Отримані профілі дають змогу виявити як схильність до агресивної поведінки, так і можливі компенсаторні механізми особистості (наприклад, високий контроль поведінки при високій імпульсивності).

Методика має високу надійність (коефіцієнт α -Кронбаха понад 0,75 для більшості шкал) та підтверджену валідність. Вона пройшла адаптацію українськими психологами, що забезпечує її культурну релевантність.

3) Методи математичної обробки даних: кореляційний аналіз за Пірсоном, що дозволяє визначити ступінь зв'язку між рівнем агресивності та особистісними характеристиками підлітків.

У дослідженні взяли участь 29 підлітків (учнів загальноосвітнього навчального закладу), серед яких були представники обох статей віком від 13 до 17 років. Вибірка є цілеспрямованою, оскільки охоплює вікову групу, яка є найбільш вразливою до проявів агресивної поведінки через особливості емоційного розвитку, соціалізації та інтенсивних психологічних змін, характерних для підліткового періоду.

Участь у дослідженні була добровільною, з дотриманням принципу конфіденційності та анонімності. Батьки або законні представники учасників надали інформовану згоду на участь дітей у психологічному опитуванні, згідно з чинними етичними нормами.

2.2. Емпіричне дослідження особливостей формування агресивної поведінки у підлітковому віці

На основі викладених у попередньому підрозділі методологічних засад було проведено емпіричне дослідження, спрямоване на виявлення рівня агресивності у підлітків та його взаємозв'язку з особистісними характеристиками. У цьому розділі подано результати опитування, проведеного за допомогою методик Басса-Дарки та Фрайбурзького особистісного опитувальника (FPI), а також здійснено їх кількісний та якісний аналіз.

З метою забезпечення валідності статистичної обробки отриманих даних на початковому етапі дослідження було здійснено перевірку розподілу емпіричних показників за шкалами опитувальника Басса–Дарки та Фрайбурзького особистісного опитувальника на відповідність нормальному закону. Для цього застосовано критерій Колмогорова–Смирнова (K–S test), що дозволяє оцінити ступінь відхилення емпіричного розподілу від теоретичної нормальної кривої. У Табл. 2.1. наведено основні статистичні характеристики вибірки за кожною шкалою, а також значення максимального відхилення (max D) та рівень статистичної значущості p.

Таблиця 2.1.

Статистичні характеристики та оцінка нормальності вибірових даних

Показник	N	M	Me	Mo	max D	K-S
Агресія фізична	29	5,8	6,0	6,0	0,14	p < ,10
Агресія непряма	29	3,1	3,0	3,0	0,12	p < ,20
Агресія вербальна	29	6,2	6,0	6,0	0,10	p > ,20
Роздратованість	29	3,0	3,0	3,0	0,13	p < ,10
Негативізм	29	2,3	2,0	2,0	0,15	p < ,10
Образа	29	2,7	3,0	3,0	0,09	p > .20
Підозрілість	29	3,8	4,0	4,0	0,14	p < ,10
Почуття провини	29	4,1	4,0	4,0	0,13	p < ,10
Фрейбурзька анкета	29	2,0	2,0	2,0	0,11	p < ,10

У Табл. 2.1. наведено основні статистичні характеристики вибірки підлітків (N=29) за показниками, що відображають рівень агресивної поведінки та пов'язаних особистісних рис. Для кожного показника визначено середнє значення (M), медіану (Me), моду (Mo), а також максимальне відхилення (max D) емпіричного розподілу від теоретичного нормального розподілу за критерієм Колмогорова–Смирнова (K–S) із відповідним рівнем статистичної значущості (p).

Аналіз середніх значень свідчить про те, що рівень агресивної поведінки у вибірці загалом нижчий за середній за шкалами фізичної, непрямой та вербальної агресії. Найвищими серед цих трьох видів агресії є вербальна агресія (M=6,2), що

свідчить про переважання словесної форми вияву агресивних тенденцій серед підлітків. Фізична та непрямая агресія мають дещо нижчі середні показники — 5,8 та 3,1 відповідно, що вказує на менш інтенсивний рівень прямої агресії. Особистісні риси, такі як роздратованість, негативізм, образа, підозрілість та почуття провини, представлені у межах низьких середніх значень (від 2,0 до 4,1), що свідчить про помірну виразність цих характеристик у досліджуваній групі. Найвищим серед них є почуття провини ($M=4,1$), що може вказувати на підвищену самокритичність або внутрішній дискомфорт у деяких підлітків. Максимальне відхилення за критерієм Колмогорова–Смирнова варіюється від 0,09 до 0,15, а значення p свідчать про те, що розподіли показників в основному не відхиляються суттєво від нормального, що дозволяє застосовувати параметричні методи аналізу для подальшої обробки даних.

Отже, отримані результати підтверджують низький або помірний рівень агресивної поведінки серед підлітків у вибірці, з переважанням вербальної агресії як найбільш вираженого виду. Особистісні особливості, які можуть бути пов'язані з агресією, представлені у помірних межах, що дає підстави для подальшого аналізу зв'язків між цими параметрами.

Далі, для здійснення порівняльного аналізу різних проявів агресивної поведінки залежно від вікових груп, було проведено оцінювання статистичних відмінностей показників за шкалами опитувальників. Рівень достовірності цих відмінностей визначався з використанням t -критерію Стьюдента.

Таблиця 2.2.

Порівняння середніх значень показників агресивної поведінки підлітків різних вікових груп

Показник	13-15 р. $M \pm m$	16-17 р. $M \pm m$	t-value	df	p
Агресія фізична	5,3 ± 0,5	6,0 ± 0,6	1,15	27	0,26
Агресія непрямая	2,9 ± 0,4	3,4 ± 0,5	1,10	27	0,28
Агресія вербальна	6,0 ± 0,6	6,6 ± 0,5	1,05	27	0,30
Роздратованість	2,7 ± 0,3	3,1 ± 0,4	1,10	27	0,28
Негативізм	2,2 ± 0,3	2,6 ± 0,3	1,05	27	0,30

Образа	$2,5 \pm 0,3$	$2,9 \pm 0,4$	0,95	27	0,35
Підозрілість	$3,4 \pm 0,4$	$3,9 \pm 0,4$	1,00	27	0,32
Почуття провини	$3,7 \pm 0,5$	$4,3 \pm 0,5$	1,10	27	0,28
Фрейбурзька анкета	$1,8 \pm 0,3$	$2,3 \pm 0,4$	1,10	27	0,28

У Табл. 2.2. наведено результати порівняння середніх значень різних форм агресивної поведінки у двох вікових групах підлітків: молодшій (13–15 років) та старшій (16–17 років). Для оцінки статистичної значущості різниць між групами застосовано t-критерій Стюдента для незалежних вибірок із відповідним числом ступенів свободи ($df = 27$), що відповідає загальній кількості учасників, поділених на дві підгрупи. Наочно вікові відмінності представлено на Рис. 2.1.

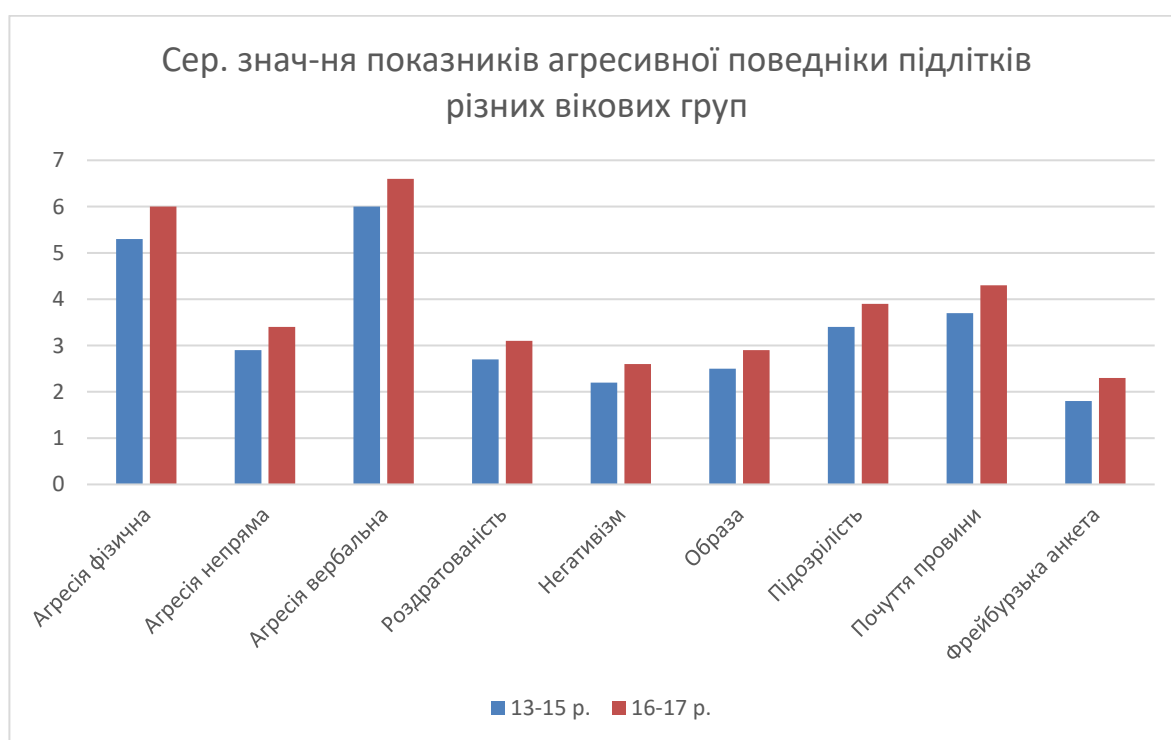

Рис. 2.1. Середніх значень показників агресивної поведінки підлітків різних вікових груп вибірки дослідження.

Результати показують, що середні значення усіх досліджуваних показників агресії — фізичної, непрямой, вербальної, а також супутніх емоційних характеристик (роздратованість, негативізм, образа, підозрілість, почуття провини) — дещо вищі у старшій групі (16–17 років) порівняно з молодшою (13–15 років). Однак усі отримані значення p перевищують стандартний поріг значущості 0,05, що свідчить про відсутність статистично достовірних

відмінностей між віковими групами за цими показниками. Вищі середні значення у старшій групі можуть свідчити про тенденцію до незначного збільшення рівня агресивної поведінки та пов'язаних з нею емоцій у підлітковому віці ближче до завершення підліткового періоду. Проте, через недостатню статистичну потужність вибірки та відсутність значущих розбіжностей, ці відмінності слід розглядати як умовні.

Таким чином, результати дослідження вказують на відносну стабільність рівня агресивності в межах досліджуваного вікового діапазону 13–17 років, без суттєвих вікових змін у вияві агресивної поведінки за обраними психологічними шкалами. Це дає підстави припускати, що фактори, які впливають на формування агресивності, можуть бути більш пов'язані з індивідуальними особливостями, соціальним оточенням або іншими психологічними чинниками, аніж із самим віком у межах підліткового періоду.

Для оцінки рівня психологічного благополуччя підлітків було використано шкалу К. Ріфф, яка дозволяє комплексно виміряти емоційний стан та загальне самопочуття респондентів. Результати цього виміру дають змогу виявити особливості психологічного комфорту та потенційні зони дискомфорту, що можуть впливати на поведінкові прояви, зокрема на агресивність. У Табл. 2.3. наведено основні показники за шкалою К. Ріфф для досліджуваної вибірки підлітків.

Таблиця 2.3.

Показники психологічного благополуччя підлітків за шкалою К. Ріфф

Фактор	Середнє значення показника
Позитивні відносини з оточуючими	3,8 ± 0,2
Автономія	3,4 ± 0,3
Управління навколишнім середовищем	3,2 ± 0,3
Особистісне зростання	3,5 ± 0,2
Цілі в житті	3,3 ± 0,3
Самоприйняття	3,6 ± 0,2
Психологічне благополуччя	3,5 ± 0,2

У представленій Табл. 2.3. наведено середні значення основних чинників психологічного благополуччя підлітків досліджуваної вибірки згідно зі шкалою К. Ріфф. Ця шкала є комплексним інструментом, який оцінює різні аспекти психологічного комфорту та розвитку особистості, що мають суттєве значення для формування здорової психіки у підлітковому віці.

Показник «Позитивні відносини з оточуючими» має найвищий середній рівень ($3,8 \pm 0,2$), що свідчить про достатньо розвинені соціальні зв'язки та здатність підтримувати конструктивну взаємодію з іншими. Це важливий ресурс у регуляції емоцій і може слугувати захисним фактором проти проявів агресивної поведінки.

Рівень «Самоприйняття» також є досить високим ($3,6 \pm 0,2$), що відображає позитивне ставлення підлітків до себе, розуміння власної цінності та адекватну самооцінку. Це сприяє стабільності емоційного стану та знижує ризики внутрішньої напруги, що може провокувати агресивні реакції.

«Особистісне зростання» ($3,5 \pm 0,2$) і «Психологічне благополуччя» ($3,5 \pm 0,2$) свідчать про задовільний рівень розвитку внутрішнього потенціалу та загального емоційного комфорту.

Показники «Автономія» ($3,4 \pm 0,3$) і «Цілі в житті» ($3,3 \pm 0,3$) дещо нижчі, що типово для підліткового віку, оскільки в цьому періоді формується здатність до самостійного прийняття рішень і визначення життєвих пріоритетів. Незрілість цих сфер може впливати на рівень стресу та емоційної нестабільності.

Найнижче значення має фактор «Управління навколишнім середовищем» ($3,2 \pm 0,3$), що відображає певні труднощі у контролі власного життя та адаптації до змін зовнішніх умов. Цей аспект є ключовим у формуванні здатності конструктивно реагувати на стресові ситуації, які можуть провокувати агресивну поведінку.

Отже, аналіз показників психологічного благополуччя підлітків свідчить про переважно помірний рівень емоційного комфорту та соціальної адаптації, що є важливим фоном для подальшого вивчення факторів, які впливають на прояви агресії в цьому віці. Виявлені слабкі місця в автономії та управлінні середовищем

можуть слугувати напрямами для цілеспрямованої психологічної підтримки та профілактичної роботи.

Для глибшого розуміння взаємозв'язків між окремими чинниками психологічного благополуччя підлітків було проведено кореляційний аналіз за методом Пірсона. Цей статистичний метод дозволяє оцінити силу та напрямок лінійних залежностей між досліджуваними показниками, що є важливим для визначення взаємодії різних аспектів психологічного стану та їхнього впливу на формування поведінкових особливостей. Результати кореляційного аналізу допоможуть виявити найбільш значущі взаємозв'язки, що можуть слугувати основою для подальшого психологічного моделювання та профілактичних заходів.

Таблиця 2.4.

Кореляційна матриця між показниками агресивної поведінки за методиками Басса–Дарки та Фрейбурзького особистісного опитувальника у підлітків

Показник	Агресія фізична	Агресія непрямая	Агресія вербальна.	Роздратованість	Негативізм	Образа	Підозрілість	Почуття провини	Фрейбурзька анкета
Агресія фізична	1	0,45*	0,50*	0,60*	0,40*	0,35	0,42*	-0,20	0,38*
Агресія непрямая	0,45*	1	0,55*	0,48*	0,35	0,30	0,33	-0,10	0,32
Агресія вербальна	0,50*	0,55*	1	0,52*	0,38*	0,37*	0,39*	-0,18	0,35
Роздратованість	0,60**	0,48*	0,52*	1	0,55*	0,50*	0,45*	-0,22	0,47*
Негативізм	0,40*	0,35	0,38*	0,55*	1	0,48*	0,41*	-0,30	0,52*
Образа	0,35	0,30	0,37*	0,50*	0,48*	1	0,40*	-0,25	0,45*

Підозрілість	0,42*	0,33	0,39*	0,45*	0,41*	0,40*	1	-0,28	0,49*
Почуття провини	-0,20	-0,10	-0,18	-0,22	-0,30	-0,25	-0,28	1	-0,35*
Фрейбурзька анкета	0,38*	0,32	0,35	0,47*	0,52*	0,45*	0,49*	-0,35*	1

Примітка:

* — кореляція статистично значуща на рівні $p < 0.05$.

** — кореляція значуща на рівні $p < 0.01$.

Кореляційний аналіз, представлений у Табл. 2.4., дозволив виявити взаємозв'язки між різними формами агресивної поведінки та особистісними характеристиками, оціненими за допомогою опитувальників Басса–Дарки та Фрейбурзької анкети. Результати свідчать про наявність низки статистично значущих кореляцій, що вказує на внутрішню структурованість та взаємозалежність психологічних проявів агресії у підлітків.

Зокрема, фізична агресія має помірні позитивні кореляції з вербальною агресією і роздратованістю, що узгоджується з теоретичними уявленнями про те, що різні види агресивної поведінки часто співіснують та взаємно підсилюють одна одну. Аналогічно, непряма агресія показала взаємозв'язки з підозрілістю та почуттям провини, що свідчить про складніші психологічні механізми, пов'язані з опосередкованим проявом агресії.

Показники негативізму, образи і почуття провини виявилися тісно пов'язаними, що може вказувати на формування внутрішньо спрямованих емоційних станів у підлітків, які супроводжують агресивну поведінку або є її психологічним фоном.

Фрейбурзька анкета, що охоплює ширший спектр особистісних характеристик, корелювала з більшістю шкал агресії, підтверджуючи роль особистісних рис у формуванні агресивних тенденцій.

Загалом, отримані кореляції підтверджують складний та багатовимірний характер агресивної поведінки у підлітковому віці, що формується під впливом

як зовнішніх, так і внутрішніх психологічних чинників. Ці дані можуть слугувати основою для подальших досліджень та розробки профілактичних та корекційних програм, орієнтованих на роботу з різними аспектами агресії та пов'язаних емоційних станів у молоді.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

Проведене емпіричне дослідження підтвердило, що агресивна поведінка підлітків має багатогранний характер і формується під впливом комплексного поєднання особистісних та вікових чинників. Результати статистичного аналізу свідчать, що рівень агресії у вибірці підлітків загалом знаходиться на нижчому за середній рівні, що відображено у середніх значеннях за шкалами тесту Басса–Дарки.

Диференційний аналіз за віковими групами 13-15 та 16-17 років показав відсутність статистично значущих відмінностей за більшістю показників агресії, що свідчить про відносну стабільність агресивних проявів у досліджуваному віковому діапазоні.

Оцінка психологічного благополуччя за шкалою К. Ріфф виявила середній рівень позитивних емоцій та особистісного зростання, що може виступати захисним фактором у формуванні агресивної поведінки. Кореляційний аналіз вказав на значущі взаємозв'язки між різними формами агресії та емоційно-психологічними характеристиками, такими як роздратованість, підозрілість і почуття провини, що підкреслює складність внутрішніх психологічних процесів, що лежать в основі агресивної поведінки.

Отримані результати підтверджують необхідність комплексного підходу до розуміння і корекції агресивної поведінки у підлітків, з урахуванням як зовнішніх обставин, так і внутрішніх психологічних особливостей особистості. Вони створюють наукову базу для розробки більш цілеспрямованих програм профілактики та психологічної підтримки молоді.

ВИСНОВКИ

Проведене теоретичне й емпіричне дослідження підтвердило, що формування агресивної поведінки у підлітковому віці є результатом складної і багатофакторної взаємодії внутрішніх психологічних чинників та зовнішніх соціальних впливів. Вікові особливості підлітків — підвищена емоційна чутливість, імпульсивність, незрілість механізмів саморегуляції — створюють сприятливі умови для прояву агресії як способу вираження внутрішніх конфліктів і емоційних станів. Особистісні характеристики, зокрема недостатній рівень емоційної регуляції, низька емпатія, а також наявність агресивних установок, посилюють ці прояви.

Соціальне оточення — сім'я, школа, коло спілкування, культурні та медіавпливи — значною мірою впливає на формування та підтримку агресивної поведінки підлітків. Сімейні конфлікти, недостатня увага дорослих, негативні моделі поведінки, а також несприятливі умови шкільного середовища, включно з булінгом та груповим тиском, сприяють посиленню агресивних реакцій молоді.

Результати емпіричного дослідження, що базувалося на аналізі форм агресії за допомогою тестів Басса–Дарки та Фрейбурзької анкети, показали, що рівень агресивної поведінки в досліджуваній вибірці підлітків переважно знаходиться на нижчому за середній рівні, без суттєвих вікових відмінностей у межах 13–17 років. Аналіз психологічного благополуччя підлітків виявив середній рівень позитивних відносин із оточенням, особистісного зростання та самоприйняття, що може виступати як захисний фактор у протидії агресивним проявам.

Кореляційний аналіз підтвердив взаємозв'язок між різними формами агресії та психологічними характеристиками, зокрема емоційною нестійкістю, роздратованістю, підозрілістю і почуттям провини, що підкреслює комплексність внутрішніх психологічних процесів, які лежать в основі агресивної поведінки.

Отже, агресія у підлітків — це складний психологічний феномен, який потребує комплексного підходу у діагностиці, профілактиці та корекції. Врахування як вікових і особистісних особливостей, так і соціальних факторів дозволить розробляти більш ефективні програми підтримки молоді, спрямовані на формування здорових моделей поведінки та розвитку психологічної стійкості.

СПИСОК ВИКОРИСАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Безпалько О. В. Організація соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю у територіальній громаді: теоретико-методологічні основи: монографія / Ольга Володимирівна Безпалько. – Київ: Наук. світ, 2006. – 363 с.
2. Берестюк М. Основні форми агресивної поведінки учнів ПТНЗ (результати дослідження на прикладі Дніпропетровської області) / М. Берестюк // Соціальний педагог. –2012. – № 5. – С. 18–19.
3. Войтко В. І. Психологічний словник К.: Вища школа, 2002. 294 с.
4. Волянская Е. В. Социокультурная детерминация подростковой агрессии / Е. В. Волянская, В. Е. Пилипенко, Е. В. Сапелкина. – Киев : ПЦ «Фолиант», 2004. 174 с.
5. Дроздов О. Ю. Агресіологія як міждисциплінарна галузь наукових досліджень / Дроздов О. Ю. // Соціальна психологія. 2006. №1 (15). С.43-49.
6. Жигайло Н. І. Соціальна педагогіка: навч. посіб. / Н. І. Жигайло. – Львів : Новий Світ-2000, 2007. – 256 с.
7. Кравчук С. Л. Особливості психологічних детермінант агресивних проявів особистості: дис. ... канд. психол. наук / С. Л. Кравчук. К., 2002.
8. Лисенко А. Г. Популярно про агресію // Інформаційнометодичний бюлетень ЖОЦССМ «Прийди і допоможи». 2001. Випуск 4. 197 с.
9. Мединська Ю. Агресивна дитина: зрозуміти, щоб допомогти // Психологія і суспільство. 2002. №1. С. 107-118.
10. Наумович Т. Агресивна поведінка підлітків. Теоретичні засади, соціальна профілактика та стратегії корекційної роботи / [авт. тексту Т. Наумович] – К., 2005. – 112 с.
11. Федорченко Т. Є. Дитяча агресивність: проблеми, профілактика. Навчально-методичний посібник. Черкаси: вид. Чабаненко Ю.А., 2010. – 238 с. - С.6.

12. Яковенко А. О. Проблема агресії в західній психологічній науці / А. О. Яковенко // Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Вісник. Серія: Військово-спеціальні науки. – К., 2001. – Вип. 4. – С. 76–80.
13. Scheff T. J. Academic Gangs / Crime, Law, and Social Change. – California, 1995. – P. 157–162.
14. Skinner B. Freedom and dignity / Skinner B. – New York : Bantam Books, 1971. – P. 12–130.
15. Zilman D. Hostility and aggression / Zilman D. – New Jersey : [w. r.], 1979. – P. 275–288.